

**ОБРАЗ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В АНГЛІЙСЬКІЙ
ПОДРОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ДОБИ РОМАНТИЗМУ**

У статті проаналізовано образ єврейського населення в системі етнообразів англійської подорожньої літератури доби романтизму. В інтерпретації іудейської національної сутності досліджено концепти "брудю", "шахрайства", "хитрості", "активності", які мають характер художнього переосмислення стереотипного уявлення про цей етнос.

Пізнання навколишнього світу в протиставленні свого, рідного простору "чужому", незнайомому з початком поширення практики гранд-турів (освітніх подорожей) набуло рис національної категоризації відвідуваних земель. Образи країн, які стали об'єктом мандрівки авторів англійських подорожніх щоденників, утворювали національну модель літературних етнообразів, які, окрім побаченого та пережитого під час візиту, вміщували стереотипи, расові упередження щодо носіїв певних етнічних рис.

Професор М. Беллер писав, що "попередні зустрічі з іншими формують наші передочікування, якими в свою чергу зумовлені майбутні зустрічі з іншими іншими. Неможливо відокремити, що в нашому ставленні є первинним, а що залежним" [2, с. 7]. Тісний взаємозв'язок між образами різних національностей, що не є "своїми" для автора, формує збірний образ "іншого", "чужинця", мешканця "не своєї" землі, який протиставляється "рідному", "своєму" (опозиція "авто-образ" – "гетеро-образ"), що у широкому культурному значенні носить характер антиномії двох різних культурологічних моделей: "Захід"–"Схід", "католицизм"–"православ'я", "християнство"–"іудаїзм" тощо.

Новими та екзотичними поставали для мандрівників землі Східної та Південної Європи. Доктор Н. Бербер у праці "Відкриття Боснії та Герцеговини в англійській подорожній літературі (1844–1912 рр.)", яка вийшла друком у 2010 році, писала, що "у Великій Британії у ХІХ столітті "раса" була визначальним інструментом категоризації, ключем до розуміння звичаїв та характеру народів" [3, с. 7]. Хоча, за дослідницею, на той час поняття "раса" не мало чіткого "расистського" значення і використовувалося на позначення певної "біологічно-лінгвально-культурної суміші" [3, с. 7]. Популяризація поняття "раси" у сучасному значенні, за Пітером Д. Кітсомом, бере свій початок з доби Просвітництва та використовувалося філософами та мислителями з метою "описати

народи світу, враховуючи їх відмінності у фізичній формі, а також релігії, мові та віруванні" [5, с. 290].

Англійські автори-мандрівники доби романтизму не мали чіткої диференціації понять "раса" та "нація". У подорожніх щоденниках ці два слова використовували на позначення представників певної етнічної групи, в основному євреїв або для узагальнення представників декількох національностей у єдиний культурний простір: Е. Спенсер про австрійців та німців: "тевтонські раси були більш схильні до завоювань, адже усюди, куди вони проникають, вони несуть чистоту та порядок" [7, с. 204]. Мешканці відвідуваних земель у системі літературних образів англійських подорожніх щоденників доби романтизму узагальнювалися та розділялися в залежності від ідентифікації авторами-мандрівниками їх культурного життя, побуту та релігії. Представники усіх словянських народностей створювали то єдиний етнообраз "словянської раси", то імаготипи окремих етнічних областей Волині, Галичини та ін.

Єврейське населення Правобережної України зображувалося в контексті єдиного образу з іншими мешканцями цих земель, утворювало багатонаціональний хронотоп Волині та Галичини як лімінального простору, що поєднував у собі представників різних етнічних сутностей. Образ іудея в англійських подорожах доби романтизму, окрім спільних стереотипних рис, таких як кмітливість, підприємливість, хитрість, набували різнотипних авторських характеристик, що коливалися від заможного єврея-помічника у "Щоденнику..." Д. Т. Джеймса (1817) до підступного "лицеміра та брехуна" у "Подорожі..." Т. Елкока (1831).

1. Іудеї як етнос в етносі у "Щоденнику подорожі..." Д. Т. Джеймса.

Одним із англійських джентльменів, які відвідали землі Правобережної України на початку XIX століття, був Джон Томас Джеймс (1786–1828). Подорожній щоденник, опублікований у 1817 році освіченим і талановитим англійцем, набув неабиякої популярності серед сучасників.

Пізніше інший англійський автор-мандрівник Е. Мортон, опираючись на праці попередників, включно із "Щоденником..." Д. Т. Джеймса, присвячені подорожам Російською імперією, написав, що "не може оцінити їх дуже високо" [6, с. 8], нарікаючи на надмірну деталізацію побуту мешканців відвідуваних земель та відсутність різкої критики "деспотизму Російської імперії". "Щоденник..." Д. Т. Джеймса вирізняється з-поміж інших подібних творів описовістю та фактографізмом. Англієць намагався описати все, що стосувалося реалій життя відвідуваних земель: архітектуру, побут, манеру одягатися, релігійні звичаї та мову. Окрім звичних для англійських подорожніх щоденників розповідей про події, що трапилися з автором на шляху, Д. Т. Джеймс використовує позасюжетні елементи: перекази та легенди місцевих жителів (легенди польського народу про повстання Костюшка та

принцесу Ванду), пряме цитування листів приятеля, який раніше побував у гостях графині Софії Потоцької у Тульчині тощо.

Особливе місце в образній системі розповіді про землі Правобережної України посідає образ євреїв. В імагологічній диспозиції "свій"—"чужий" вони сприймаються автором неоднозначно. Він виокремлює їх з-поміж місцевого населення, виділяє їх відмінні риси у зовнішньому вигляді, манері спілкуватися, веденні господарства тощо, проте за територіальною ознакою Д. Т. Джеймс інтерпретує єврейське населення як невід'ємну частину Правобережної України, її особливість, яка вирізняє мешканців цієї етнічної території з-поміж інших національних утворень.

Перетнувши кордон із Польщею (Волинська губернія Російської імперії.— *А. Ц.*), автор-мандрівник зазначав, що "кожен будинок тут належав євреям" [4, с. 358]. Д. Т. Джеймс виокремлював іудейське населення з-поміж інших мешканців Волині, створюючи образ всюдисущого етносу, який виділявся своєю підприємливістю та кмітливістю: "Вони здавалися єдиними людьми, які перебували у стані активності, займаючи майже всі галузі торгівлі та будучи представниками всіх можливих професій: мірошники, фермери, ковалі, лимарі, конюхи, власники готелів тощо. Їх постійна метушня робить їх кількість в рази більшою, ніж насправді, і хоча вулиці Житомира здавалися переповненими євреями, нам повідомили, що з населення у 6 тисяч чоловік не більше за третину були представниками цієї релігії" [4, с. 358]. Активність та балакучість іудеїв доповнювали хронотоп "дикої" Волині, який з причини національної неоднорідності, утворює містичне місце, що перебуває поза часом і простором.

Заможність як одна із характерних рис єврейського населення протиставлялася бідності та безініціативності інших мешканців Волині. У "Щоденнику..." Д. Т. Джеймс писав: "Частина їх одягу, яким вони дуже пишалися, коштувала подекуди чотириста дукатів і була привезена із Константинополя" [4, с. 359]. Мову, якою іудеї читають Талмуд у синагозі, Д. Т. Джеймс інтерпретував як "плутанину декількох мов" [4, с. 360], не надаючи іудеям власної мовної відмінності. В описі земель українсько-польського помежів'я єврейське населення набуває рис єдиного імаготипу разом з місцевим населенням. Територіальна ознака є визначальною для виокремлення націй, поділяючи єдину територію проживання з українцями та поляками, євреї співвідносяться з ними й доповнюють образ мешканця пограниччя як представника однієї етнічної сутності.

Приналежність іудейського населення до іншого, мандрівного типу національності, представники якої знаходилися на території різних країн та зберігали власні етнічні особливості, дотримуючись "чистоти раси" та мінімізуючи "шлюби із представниками інших народів" [4, с. 361],

створювала інтернаціональний етнообраз єврея-медіатора, який є "чужим" для англійського автора-мандрівника і не зовсім "своїм" для мешканців, які поділяли з ними спільну територію проживання. Зайнятість іудеїв у всіх галузях торгівлі та сфері послуг доповнила образ посередника між двома світами: рідним авторові та "чужим" для нього. Євреї впродовж подорожі Д. Т. Джеймса зустрічалися всюди на його шляху Правобережною Україною: допомагали з конями, перекладали мову інших жителів, показували дорогу, супроводжували до наступного пункту тощо.

Різноманітність образів етнічних областей українських земель поєднувало присутність на цих землях єврейського населення. Д. Т. Джеймс не поєднував Волинь та Галичину ні за мовною, ні за етнічною ознакою. Спільність цих образів полягала у співжитті місцевого населення з іудейським, що створювало мультиетнічний імаготип Правобережжя як особливої національної спільності, що є водночас "раєм для євреїв" та "диким" краєм серед незайманих зелених просторів.

2. Концепти "бруду" і "безчестя" в образі єврейського населення у "Подорожі у Росію..." Т. Елкока.

Томас Еллок (1801–1866) упродовж 1828–1829 років провів у мандрівці Росією, Персією, Туреччиною та Грецією вісімнадцять місяців та пізніше – у 1831 році – у Лондоні опублікував свій подорожній щоденник, що складався з невеликих заміток, зроблених ним під час перебування в інших країнах. Англієць був членом парламенту Великобританії декілька разів із 1826 по 1865 роки та мав прогресивні політичні погляди, значні суми коштів витрачав на будівництво церков та шкіл.

Характер оповіді у щоденнику Т. Елкока короткий та описовий. У передмові до щоденника "Росія, Персія, Туреччина і Греція у 1828–1829 роках" Т. Еллок зазначив, що не хоче "втомлювати читачів зауваженнями про місця та старожитності, які вже були описані іншими мандрівниками раніше, а також крок за кроком вести читача по маленьких незначних провінціях Рейну та Австрії, але дозволити супроводжувати себе по найменш відвідуваних місцях подорожі" [1, с. 6]. Подорожуючи Німеччиною та Австрією, англійський автор-мандрівник наголошував на схожості всіх європейських місцевостей. Наративний стиль автора стислий, наближений до оповідок про "своє", "давно відоме".

Зі зміною хронотопу подорожі змінюється оповідна манера: зі спокійної насолоди краєвидами та місцевими старожитностями: "З метою урізноманітнити нашу подорож, а на додачу насолодитися краєвидами Дунаю, ми відправилися на кораблі з містечка Пассау і продовжили свій шлях до столиці Австрії водою. Ріка найбільш красиво зивається у сорока милях до Відня, відкриваючи перед очима краєвид послідовності озер замість продовження русла річки" [1, с. 2],— образ автора-мандрівника набув рис роздратованості, лейтмотив безтурботності

змінився на напруженість: "Ми продовжили свій шлях через Моравію та Галичину, де подвійною пригодою став пошук поштових коней та уникнення карантину, якому ми мали підлягати при в'їзді до Росії, якби подорожували через інфіковані Молдавію та Валахію" [1, с. 3]. Відсутність цивілізації як основна риса умовного кордону "свого" (західного) та "чужого" (східного) світу зображувалася у відсутності послуг, звичних для англійського мандрівника доби романтизму та неможливості порозумітися з місцевими жителями: "При в'їзді до Росії, у малопримітному селі Радивілові, ми зіткнулися з труднощами у відсутності слуг у цій місцевості, а також були здивовані абсолютною відсутністю знання мови: ми отримали допомогу від євреїв, які знайшли нам коней, поки ми отримували документи, необхідні для отримання поштових коней" [1, с. 6]. Т. Елкок створив образ єврея як посередника між двома світами, який допомагає подорожньому, що страждав від нерозуміння місцевими мешканцями.

Англійський автор-мандрівник відзначив Краків як місто "примітне тим, що містить більшу кількість євреїв, ніж будь-де у світі: насправді, увесь шлях з Відня до Одеси густо населений ними, а населення деяких російських міст повністю складається з євреїв" [1, с. 4]. В описі звичок та зовнішнього вигляду цього етносу Т. Елкок суперечить характеристикам іудеїв Д. Т. Джеймса: "Ніщо не може бути мерзеннішим <...> за їх зовнішній вигляд: одяг як у жебраків, вони випрошують будь-яку роботу, за яку лише можна отримати гроші. Їхні пільги настільки великі, що Польща отримала назву єврейського раю. <...> Велика кількість їх поганих манер та звичок є лише наслідком тих жорстоких заходів, які застосовувалися до них; і, як заслана і покинута раса, вони, можливо, бути змушені перетворитися на лицемірів та брехунів,— що є не їхніми вродженими вадами, а результатом жорстокого поводження, яке вони, здається, народжені терпіти" [1, с. 4]. Концепт "бруд", який притаманний українському часопростору в цілому, у Т. Елкока трансформувалася в низький та жалюгідний образ єврея-кочівника. Захоплення активністю та підприємливістю іудеїв, яке присутнє в "Щоденнику..." Д. Т. Джеймса, змінилося на роздратування та жалість до цього народу.

Етнообраз іудейського населення у низці англійських подорожніх щоденників не узагальнюється в єдиний імаготип. Стереотипні риси євреїв породжували протилежні образи цього народу, який, з одного боку, поставав незмінним атрибутом подорожі авторів українськими землями, а з іншого – створював мотив роздратування надмірною активністю та хитрощами. Амбівалентність іудея-мешканця Правобережжя полягала в протилежному художньому переосмисленні його стереотипних рис: активність—нав'язливість, хитрість—ошуканство, працелюбство—випрошування роботи тощо.

3. Єврей-супровідник у "Подорожі..." Е. Мортон і "Подорожі..." Е. Спенсера.

Англійський мандрівник XIX століття Едмунд Спенсер, здійснивши низку довготривалих подорожей Східною Європою, Середнім Сходом та Азією, опублікував власні записи та видав у Лондоні у 1836 році першу книгу "Зауваги про Німеччину і німців, з оглядом на Польщу, Угорщину та Швейцарію у 1834, 1835 та 1836 році". Згодом англієць здійснив мандрівку вздовж Дунаю та опублікував "Подорожі Західним Кавказом, включно з туром Імерітією, Мінгрелією, Туреччиною, Молдавією, Галицією, Сілестією і Моравією у 1836 році" у 1838 році у двох томах. У 1851 та 1854 роках відповідно видав ще два подорожніх щоденники: "Подорожі у Європейську Туреччину у 1851 році, через Боснію, Сербію, Болгарію Македонію, Фракію, Албанію та Епір" і "Туреччина, Росія, Чорне море і Черкесія".

У другій мандрівці Е. Спенсер відвідав українські етнічні землі Галичини та Буковини, які на той час входили до складу Австро-Угорської імперії. Англійський автор-мандрівник описував дорогу у Буковину як "найкрасивішу у Європі" [7, с. 203]. Втомившись від "брудних вузьких вулиць з дерев'яними хатами на сході та широких, погано збудованих міст півдня Росії", Е. Спенсер називав Чернівці "оазисом" [7, с. 204], створивши образ сповненого життям сучасного європейського міста.

Жителів Галичини Е. Спенсер ідентифікував згідно з місцевим територіальним поділом: "говорили тим же діалектом тієї ж мови, що і місцеві князі, мали такі ж примітивні звички та манеру одягатися" [7, с. 266]. Слово "примітивний" використовувалося мандрівними авторами на позначення невеликих народностей. Воно підкреслювало екзотичний статус відвідуваних земель. Серед великих європейських міст мешканці малої провінції, що знаходилася під владою Австро-Угорської імперії, набували рис колонізованих етносів, яким вплив величної європейської нації пішов тільки на користь: "рука німецьких правителів була помітна скрізь, не тільки у досконалості доріг, але й у послідовності акуратних сіл, які мали досить сучасну конструкцію" [7, с. 267]. Прихильність до німецької нації, окрім об'єктивних чинників, пояснюється суб'єктивною прихильністю автора, який впродовж певного часу мав німецьке підданство та проживав у Пруссії.

Снятин, як перше місто "старовинного князівства Польської Галіції", постало перед Е. Спенсером як "відстале, брудне, погано збудоване" [7, с. 268] місто. Приналежність його мешканців до поляків: "все тут було польське: і одяг, і мова, і манери, і звичаї",— розширило образ Галичини як дихотомічного єднального часопростору, де поряд з чистотою та порядком європейських Чернівців знаходився бруд та занепад маленьких навколишніх сіл та містечок.

Образ іудейського населення у "Подорожі..." Е. Спенсера доповнився мотивом постійного напруження. Автор-мандрівник описував єврея як кмітливого шахрая, а тому перебував у постійному очікуванні чергового ошуканства від "синів Ізраїля" [7, с. 284]. Перебуваючи на ночівлі в одному з готелів Галичини, англієць писав з метою застерегти наступних мандрівників: "Я не думаю, що де-небудь ув Європі знайдеться серед шахраїв хтось більш обізнаний у всіх видах цього мистецтва. Жодний предмет, окрім дріб'язку, яким може володіти мандрівник, не перебуває у безпеці; і так як усі готелі у Галичині належать євреям" [7, с. 284]. Окрім як у шахрайстві, Е. Спенсер звинувачував іудеїв у поганому житті місцевого населення, яке зловживає горілкою, що виготовлялася "виключно євреями" [7, с. 284]. Мешканці Правобережної України у "Подорожі..." англійського автора-мандрівника поставали в образі випадкових невірників хитрих іудеїв, які змушували їх до шахрайства та п'янства.

Е. Спенсер зазначав, що "для мандрівника Галичиною і всією Польщею євреї є джерелом постійного роздратування. У кожному місті і селі, він (мандрівник.— А. Ц.) знайде себе в оточенні цих мучителів,— деякі голосно пропонують свої послуги, інші сують свої товари прямо в обличчя; а що всі готелі у цій місцевості належать їм, то це призводить до низки незручностей, які полягають у специфіці їхньої віри, що забороняє робити будь-що в суботу, навіть запалювати вогонь, тому часто, якщо в готелі немає жодного робітника не єврея, то зняти кімнату неможливо" [7, с. 288]. Мотив роздратування, пов'язаного із присутністю іудеїв, наявний і в "Подорожі..." Е. Мортон. Молодий англієць зазначав: "Поштові відділення, які траплялися впродовж останніх декількох днів, усі належали євреям; і щойно почалася субота, виникли труднощі в отриманні послуг" [6, с. 444]. Образ іудейського населення Правобережної України в "Подорожі" Е. Спенсера постав як домінуючий під час опису Галичини, мешканці якої були позбавлені самостійності і зображувалися у якості прислуги мандрівників або працівників готелів та поштових відділень, що належали євреям.

Шахрайство та хитрість іудеїв доповнили етнообраз кмітливого, активного та заможного етносу, який присутній у низці інших англійських подорожей доби романтизму. Пригоди мандрівників, пов'язані з ошуканством місцевих євреїв та постійне п'янство місцевого населення створювали часопростір поневоленого Правобережжя, яке з одного боку зображувалося як європейська та розвинута частина Австро-Угорщини, а з іншого – як примарний хронотоп, мешканці якого живуть на ошуканстві іудейського народу.

Новизна хронотопу Східної Європи в цілому та Правобережної України зокрема в англійській подорожній літературі першої половини ХІХ

століття, а також тяжіння естетики романтизму до створення екзотичних образів та змалювання екзотичних просторів, створює художній міф Правобережжя, яке відвідують джентльмени. Залежно від поставлених перед автором цілей своєї мандрівки, в імагологічній опозиції "свій-чужий" образ українських земель може займати лімінальну позицію "іншого", що є носієм рис сусідніх цивілізацій (західної та східної). Вужчий образ єврейського населення Правобережної України носив характер спільного для всіх розрізнених українських етнічних земель літературного тропу, який утворює разом із місцевим населенням спільний імаготип українського Правобережжя. В інтерпретації іудейської національної сутності концепти "бруд", "шахрайства", "хитрості", "активності" мають характер художнього переосмислення стереотипного уявлення про цей етнос. Залежно від авторського ставлення до єврейського народу, образи коливаються між "брудним шахраєм" (Т. Елкок) та "єдиним активним мешканцем" (Д. Т. Джеймс) Правобережжя. У деяких англійських авторів-мандрівників (наприклад, Е. Спенсер) образ життя та побуту іудеїв є домінуючим під час мандрівки, активність та кмітливість цього етносу зменшує до мінімуму згадки про місцеве населення, які обмежуються короткими зауваженнями щодо їх звичок та традицій.

Список використаних джерел та літератури

1. Alcock T. *Travels in Russia, Persia, Turkey, and Greece* / T. Alcock.— London : Clarke and Son, 1831.— 227 p.
2. Beller M. *Imagology: The Cultural Constructions and Literary Representation of National Character* / M. Beller, J. Leerssen.— Amsterdam, 2007.
3. Berber N. *Unveiling Bosnia-Herzegovina in British travel literature (1844–1912)* / N. Berber.— Pisa : Plu-Pisa university press, 2010.— 196 p.
4. James J. T. *Journal of a Tour in Germany, Sweden, Russia, Poland, during the years 1813 and 1814* / J. T. James.— Vol. II. Second edition.— London : John Murray, Albemarle-stkelt, 1817.— 435 p.
5. Kitson Peter J. *Race* // Faflak J. *A Handbook of Romanticism Studies* / J. Faflak, Julia M. Wright.— Oxford : Wiley-Blackwell, 2012.— P. 289–307.
6. Morton E. *Travels in Russia, and a Residence at St. Petersburg and Odessa in the Years 1827–1829* / E. Morton.— London : Longman, Rees, Orme, Brown, and Green, Paternoster-Row, 1830.— 486 p.
7. Spencer E. *Travels Western Caucasus, including a tour through Imeritia, Mingrelia, Turkey, Moldavia, Galicia, Silesia, and Moravia, in 1836* / E. Spencer.— Vol. II.— London : Henry Colburn, Great Marlborough Street, 1838.— 374 p.

Anastasja Cerkowna. Obraz ludności żydowskiej podczas wędrówki Ukrainą Prawobrzeżną w angielskiej literaturze przydrożniczej okresu romantyzmu.

W artykule przeanalizowano obraz ludności żydowskiej w systemie obrazów angielskiej literatury przydrożniczej doby romantyzmu. W interpretacji judaistycznej istoty narodowej zbadano koncepty "brudu", "oszustwa", "chytrości", "aktywności", które mają stereotypowy charakter, dotyczący artystycznego rozumienia tego etnosu.

Anastasiia Tserkovna. The Image of Jews of Right-Bank Ukraine in English Travel Literature of Romanticism.

The article analyses the image of Jews in the system of ethnoimages of English travel literature of Romantic Age. The interpretation of the concepts of "dirt", "cheat", "trick", "activity", which are the artistic rethink of stereotypes of this nation, are researched in this article.